

अनुसूचित जमातीच्या कल्याण कार्यक्रमावरील खर्च

(आठहे ताळात)

क्र. कार्यक्रम	४९-८०	८०-८१	८१-८२	८२-८३	८३-८४	८४-८५
१) खर्च लेवी संगठनांना						
मदत	३५	४४	५२	५२	५०	६१
२) मुक्तीची वसतिगृहे	४४	४४	४२	९०	११९	५५
३) संशोधन व प्रशिक्षण	२४	३९	३९	५१	५४	५२
४) अनुसूचित जमातीसाठी उपाय योजना	६,९६२	६,९६८	८,४८९	९,५००	११०००	१२,६६२
एकूण :-	७,०६८	७,०८५	८,६५४	९,६९४	११,२२३	१२,८३०

संदर्भ : आदिवासी भारत - डॉ. कच्चाकीकर.

वरील पत्राचक्राने भारत सरकार अनुसूचित जमातीवरील कल्याणाच्या कार्यक्रमांनुसार मोठ्या प्रमाणात खर्च करित आहे. हे दिसून येते.

५) ग्रामीण भूमिहीन रोजगार हमी कार्यक्रम : R.L.E.G.P.

Rural Landless - Employment Guarantee Programme.

ग्रामीण भागातील भूमिहीनांना रोजगाराची हमी प्राप्त करून देवून त्यांचे दारिद्र्य दूर करण्यासाठी हा कार्यक्रम १५ ऑगस्ट १९८३ मध्ये सुरू करण्यात आला या कार्यक्रमांनुसार ग्रामीण भागात जी भूमिहीन कुटुंबे आहेत. त्यातील प्रत्येक कुटुंबातील किमान १ व्यक्तीला वर्षातून १०० दिवस निश्चित काम मिळवून देण्याचे ठरविण्यात आले. या कार्यक्रमासाठी लागणारे संपूर्ण आर्थिक सहाय्य केंद्रांमार्फत व कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करण्याचे काम राज्य सरकारवर सोपविण्यात

आले. हा कार्यक्रम १९८५-८६ ते १९८८-८९ या तीन वर्षासाठी राबविण्यात आला पुढे १ एप्रिल १९८९ मध्ये या कार्यक्रमाची स्वतंत्र अंमलबजावणी थांबवून हा कार्यक्रम "बघाहर" रोजगार योजनेत समाविष्ट करण्यात आला.

सातव्या पंचवर्षिक योजनेत या कार्यक्रमासाठी १,७४४ कोटी रुपये खर्चात मान्यता देण्यात आली. परंतु पाहिल्या तीन वर्षांत १,७४२ कोटी रुपये या प्रकल्पावर खर्च करण्यात आले. त्यामधून ८५.८ कोटी ग्राम दिवत रोजगार निर्मिती झाली. डिसेंबर १९८८ पर्यंत या कार्यक्रमाच्या अंतर्गत सामाजिक वनीकरण मोहिमेमुळे ५.२ लाख हेक्टर क्षेत्रात ५२२ दशलक्ष वृक्षांची (रोपीची) लागवड करण्यात आली जिच्यात ४२५.५ कोटी रुपये खर्च करून ४ लाख २७ हजार घरे बांधण्यात आली. हीदरा आवास योजने अंतर्गत मागासवर्गीय जाती - जमातीच्या लोकांना घरे उपलब्ध करून देण्यात आली. योजनेतील २५ टक्के रक्कम सामाजिक वनीकरणासाठी रक्कम ठेवण्यात आली होती. याबाबत प्रत्येक वर्षी ग्रामीण भागातील शोषातयासाठी ६ कोटी खर्चाची तरतूद करण्यात आली होती. सातव्या योजनेत ग्रामीण भागातील २.५ शोषातयांची निर्मिती करण्याचे ठरविले होते.

५) ग्रामीण भागातील महिला व बाल विकास कार्यक्रम D.W.C.R.A.

Development of Women and Children in Rural Area.

एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रमाच्या एक भाग म्हणून १९८२ मध्ये ग्रामीण भागातील महिला आणि बालकांचा विकास कार्यक्रम सुरू करण्यात आला. महिलांना रोजगार प्रशिक्षण आणि खर्च मिळणे सुलभ व्हावे आणि त्यांना आपल्या राहणीमानाचा खर्च सुधारण्यासाठी मदत करणे या हेतूने हा कार्यक्रम आरंभण्यात आला. महिला आणि मुलांमध्ये कल्याण आरोग्य, पोषक आहार, व शिक्षण ठेवामध्ये विशेष लक्ष दिले गेले.

या कार्यक्रमांतर्गत १०-१५ महिलांचा एक नट असे अनेक नट तयार करण्यात आले. प्रत्येक नटासाठी संरचना कव्चा मात, बाजारपेठ, बातसंगोवन इत्यादी साठी १५,००० रुपया पर्यंतचा अनुदान देण्यात आले.

सन १९९०-९१ मध्ये १ लाख पेक्षा जास्त सदस्यांचे ६,८१५ नट बनीवण्यात आले. १९९१-९२ मध्ये १०,००० बनीवण्याचे उद्दिष्ट ठरविले होते. सन १९९२-९३ या काळात २७,१७७ नट स्थापन करण्यात आले आणि ६ लाख २० हजारापेक्षा अधिकना या कार्यक्रमाचा लाभ मिळाला या कार्यक्रमाचा एक भाग म्हणून काटकर करून कर्ज देण्याच्या कार्यक्रमाचा घातना देण्यात आली.

६) ग्रामीण तरुणांना स्वयं रोजगारासाठी शिक्षणाची योजना :

Training of Rural Youth for Self Employment
(T.R.Y.S.E.M.)

ग्रामीण भागातील तरुणांना स्वयं रोजगाराचे शिक्षण देण्यासाठी १५ ऑगस्ट १९७२ मध्ये ही योजना सुरु करण्यात आली. या योजनेचा संक्षिप्त स्मॉल "ट्रायसेम" असा उल्लेख केला जातो. या योजनेनुसार ग्रामीण तरुणांना स्वयं रोजगाराची शिक्षण देवून ग्रामीण भागातील दारिद्र्य रेषेवरील तरुणांची वेगळी दूर करण्याचे उद्दिष्ट ठेवण्यात आले. तसेच या योजनेनुसार प्रत्येक वर्षी ग्रामीण भागातील २ लाख तरुणांना विविध व्यवसायाचे शिक्षण देवून त्यांना स्वयं रोजगारित करण्याचे ठरवण्यात आले ज्या ग्रामीण तरुणांच्या कुटुंबाचे वार्षिक उत्पन्न ४,८०० पेक्षा कमीअसेल अशा तरुणांची स्वयं रोजगाराच्या शिक्षणासाठी निवड केली जाते. तसेच या योजनेत शिक्षणासाठी निवड करताना अनुसूचित जाती व समाजाच्या कुटुंबातील तरुणांना प्राधान्य दिले जाते. तसेच स्वयं रोजगाराचे तरुणांना या योजने वरती शिक्षण देताना किमान २२-२२ टक्के तरुणांना स्वयं रोजगाराचे शिक्षण दिले जाते.

तसेच स्वयं रोजगाराचे तक्रांना या योजने खाती शिक्षण देतांना किमान २२-२२ टक्के तक्रा शिक्षणांना स्वयं रोजगाराचे शिक्षण दिले जाते.

या योजनेखाती मत्स्योपासन, कुक्कुटोपासन, मध्याह्नाचे पासन, फलोत्पादन, पशुपासन, औष्णी वनस्पतीचे उत्पादन, मुळ व खाडतरी उत्पादन तोकरी वस्तुचे उत्पादनह ताबणा, काड्याच्या पेट्या, उदबत्त्या, कापूर, शिंक, बेकरी, पाळोटे, मोळ्या, फटाके, तुतार काम, तोडार काम, रिडा, टेपपो, पात्तीणो, व हुडस्त करणे, गेंत बत्त्या, कंदील इत्यादींची हुडस्ती करणे अशा अनेक प्रकारच्या व्यवसायाचे शिक्षण देवून त्यांना आपल्या स्वतःचा व्यवसाय सुरू करण्यात तमय बनीकण्याचे उद्दिष्ट ठेवण्यात जाते आहे. ही योजना पंचायत बी.डी.ओ.मार्फत राबीवले जाते. १९८५-८६ मध्ये ही योजने अंतर्गत १ लाख ७५ हजार ग्रामीण युवकांना प्रशिक्षण देण्यात जाते. तर ९८ हजारना स्वयं रोजगार उपलब्ध झाले. १९८६-८७ मध्ये १ लाख ८० हजार तक्रांना प्रशिक्षण आणित १ लाख ३ हजार तक्रांना स्वयं रोजगार प्राप्त झाला. तातच्या योजनेत सुमारे १ लाख २९ कोटीरुपये यावर खर्च करण्यात जाते. त्यापैकी ४ लाख ६० हजारपेक्षा जास्त युवकांना स्वयं रोजगार प्राप्त झाला. तर १ लाख २० हजार युवकांना स्वयं रोजगार घेतन रोजगार मिळाला. १९९०-९१ मध्ये सुमारे ३ लाख ४० हजार युवकांना प्रशिक्षण मिळून त्यातील निम्म्या स्वयं रोजगार आणित १/६ पजार रोजगार प्राप्त जाते होते. १९९१-९२ सालीच्या अंदाजपत्रकात या कार्यक्रमासाठी २६ कोटी खर्चाची तरतूद करण्यात आली होती. १९९३-९४ मध्ये ३.५ लाख तक्रांना स्वयं रोजगाराचे शिक्षण देण्याचे उद्दिष्ट ठरविण्यात जाते होते.

७) संघय मधील निराधार योजना :

दारिद्र्य रेखातील लोकांना घर आणण्यासाठी सरकारने

संघ गंधी निराधार योजना राखीवली, निराधार दारिद्री लोकांना दरमहा काही ठराविक रक्कम अनुदान म्हणून देण्याची यामध्ये तरतूद करण्यात आली. तसेच या योजनेमधून स्वयं रोजगारासाठी काही मदत दिली गेली आहे. त्यामुळे अनेक निराधारांना भाषी-वासा विही, फळांची विही, पहा व बाय वस्तूंच्या गाड्या असे छोटे - छोटे व्यवसाय सुरू करणे शक्य झाले.

(८) जवाहार रोजगार योजना : J.R.Y.

श्री. राखीव गंधी पंतप्रधान असतांना त्यांनी १ एप्रिल १९८९ मध्ये ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणात रोजगार निर्माण करण्यासाठी "जवाहार रोजगार योजना" सुरू केली या योजनेनुसार ग्रामीण भागातील बेकार व अर्थ बेकारांना रोजगार उपलब्ध करून देणे. मालखाना ही रोजगार उपलब्ध करून देणे म्हणून रोजगाराच्या संधी त्यांच्यासाठी राखीव ठेवणे, ग्रामीण भागातील दारिद्र्य दूर करणे अनुसूचित जाती - जमाती व वेळ बिनारांना जास्तीत जास्त फायदा मिळवून देणे त्याची आर्थिक परिस्थिती सुधारण्यात हातभार लावणे, आणि एकंदरीत ग्रामीण भागातील लोकांच्या राहणीमानाचा दर्जा उंचावणे, इ. उद्देशांच्या पूर्ततेसाठी ही जवाहार रोजगार योजना सुरू करण्यात आली. या योजनेमध्ये सामुदायिक विहिरी बांधणे, गावात गटार बांधणे, तसेच रस्ते तयार करणे. बातवाडी, प्राथमिक शाळा, दवाखाने, पंचायत गृहे, सांस्कृतिक केंद्रे इ. इमारती बांधणे ही कामे केली जातात. त्याचप्रमाणे सामाजिक वनीकरण करणे दारिद्र्य रेषेवरील जेतक-यांच्या जमिनीचा विकास करणे, पुर नियंत्रण अशी कामे या योजनेत केली जातात. या योजनेत केंद्र सरकार ८० टक्के खर्चाचा पाटा उपलब्ध. या योजनेसाठी जी कामे सुरू केली जातात त्यांचे व्यवस्थापन व कामांची अंमलबजावणी ही ग्राम पंचायत मार्फत केली जातात.

ग्रामीण लोकांना रोजगाराच्या बादा संधी उपलब्ध करून देण्यासाठी ही योजना आखण्यात आली. या योजनेचे उद्दिष्ट अर्थव्यवस्था आहे. १९८९-९० मध्ये केंद्र सरकारने बघाहर रोजगार योजनेसाठी २,१०० कोटी खर्चाची तरतूद केली. तर १९९१-९२ साली बघाहर योजनेकरिता केंद्र सरकारने २१ लाख अन्न खाद्य मंत्रालयाने या योजनेकरिता राष्ट्रीयस्तरीय ५ अन्न २२ कोटी खर्चाचे मंत्रालयाने १९९१-९२ मध्ये ८० कोटी कामाचे दिवस निर्माण करण्यात आले. असून या वर्षाच्या वर्षी ते ८७ कोटी होते १९८९ ते १९९१ या दोन वर्षांत या योजनेवर सुमारे ५ अन्न ७५ कोटी खर्च करण्यात आले.

९) एकीकृत ग्रामीण विकास कार्यक्रम : I.R.D.P.

Integrated Rural Development Programme :

ग्रामीण भागातील सहान आणि सीमांत जिल्ह्यां, जेतमपूर, ग्रामीण कारागीर यांच्या विकासावर भर देण्यासाठी भारतातील निवडलेल्या विभागात १९७८-७९ मध्ये ही योजना सुरु करण्यात आली असली तरी संपूर्ण देश पातळीवर ही योजना २ ऑक्टोबर (म-नाची वर्षाची) १९८० रोजी सुरु करण्यात आली.

आर्थिक नियोजनाच्या ४० वर्षांच्या प्रदीर्घ काळात देशातील दारिद्र्य कमी झालेले नाही. उच्च दारिद्र्य रेषेवरील लोकसंख्या सतत वाढत गेल्याचे आढळते म्हणून या कार्यक्रमाद्वारे दारिद्र्यावर प्रत्यक्ष हस्तक्षेप करण्याची भूमिका घेण्यात आली. आर्थिक दृष्ट्या दुर्बल घटकांना वेतनावर आधारित रोजगार उपलब्ध करून देणे, शेती मॅट्री पासन, कुक्कुट पासन, दुग्ध उत्पादन यासारखे सहान सहान व्यवसाय सुरु करण्यात कामांना सहकार्य करून स्वयं रोजगाराचे क्षेत्र विस्तृत करणे व त्या माध्यमातून लोकांचे दारिद्र्य कमी करणे साधन सामग्रीचा विकास आणि त्याद्वारे दारिद्र्य रेषेवरील लोकांच्या उत्पन्नात व राहणीमानात सुधारणा ही या कार्यक्रमाचे प्रमुख उद्दिष्ट होते.

सकारित्मक ग्रामीण विकास कार्यक्रम २ ऑक्टोबर १९८० रोजी देखातीत एकूण ५,०११ मट विभागात मुरु करण्यात आला. १९८० ते १९८५ या पाच वर्षांच्या कालावधीत प्रत्येक मट विभागातील दारिद्र्य रेषेखालील ६०० कुटुंबांची निवड करण्यात आली अशाप्रकारे एकूण दारिद्र्य रेषेखालील व्यक्तींना सामार्थी म्हणून निवडण्यात आले. प्रत्येक मट विभागात २५ लाख सर्वांच्या निधी खर्च करण्याचे इराक्यात आले. या निधीच्या ५० टक्के हिस्सा केंद्र सरकारने आणि ५० टक्के हिस्सा राज्य सरकारने उचवला. या कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करण्यासाठी प्रत्येक जिल्ह्यात जिल्हा ग्रामीण विकास संस्था कार्य करते.

हा कार्यक्रम वेगवेगळ्या श्रेणीमध्ये अर्थसहाय्याच्या स्वरूपात राबविता आतो. कार्यक्रमांतर्गत अल्प भु धारकांना मोकळी खर्चाच्या २५ टक्के सीमांत भु धारकांना जेत मधुरांना आणि ग्रामीण कारागरींना २२.२ टक्के व मटव्या जाती व समातीच्या काम धारकांना ५० टक्के अर्थ सहाय्य जेले जाते. या योजनेत सामुदायिक कामासाठी ५० टक्के अर्थ सहाय्य जेले जाते.

सहाय्या पंचवार्षिक योजनेत या कार्यक्रमासाठी १,६६१ कोटी रुपये खर्च झाला. व २,१०२ कोटी समयाचा कर्ज पुरवठा करण्यात आला. तसेच या योजनेत १६,५६ हजार ६६६ सामार्थींना अर्थ सहाय्य करण्यात आले. त्यातील ३९ टक्के सामार्थी हे मागास जाती समातीचे होते.

सातव्या पंचवार्षिक योजनेच्या पहिल्या चार वर्षात (१९८५-८६) ते १९८८) या काळात १२.५ दशलक्ष कुटुंबांना या योजनेंतर्गत सहाय्य करण्यात आले. त्यासाठी २,२७२ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले. याशिवाय विविध मोकळी पुरवठा संस्थांद्वारे २,६८३ कोटी समयाचा पतपुरवठा करण्यात आला या १२.५ दशलक्ष कुटुंबासाठी एकूण ५,९५६ टक्के समयाची गुंतवणूक करण्यात आली. इतर ५७ टक्के

ताभार्या हे अतिरिक्त दरिद्री (१,२६५ रुपये कौटुंबिक वार्षिक उत्पन्न) आणि ५० टक्के अति गरीब (रुपये २,२६६ ते ३,५००) ४५;४ टक्के ताभार्या कुटुंबे ही मागास जाती समातीतील होती.

१०) राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार कार्यक्रम : M.R.E.P.

ऑक्टोबर १९८० पासून कामासाठी धान्य कार्यक्रमात पुनररचना करून त्याला राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार कार्यक्रम असे नाव देण्यात आले. या कार्यक्रमाची सर्वांची ५० टक्के हमी केंद्र सरकारने घेतली होती. ग्रामीण मागास सामुदायिक मातमत्ता निर्माण करणे त्यात पिण्याच्या पाण्याचा विहीरी सामुदायिक जलसंचन ग्रामीण तळी, तट्टु जलसंचन योजना ग्रामीण रस्ते, बाळा, बालवाडीची इमारती, पंचायत गृह इत्यादीचा समावेश करण्यात आला. त्याचप्रमाणे सामाजिक वनीकरणाचा कार्यक्रम ही हाती घेण्यात आला.

सहाय्या योजनेत या कार्यक्रमासाठी १,८३४ कोटी सहाय्या खर्च झाला. या कार्यक्रमांतर्गत अन्नधान्याचा वापर कमी झाला. १९८४-८५ मध्ये या कार्यक्रमांतर्गत धान्याचा वापर नाममात्र वाढावा.

सहाय्या आणि सातव्या योजनेतील राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार
कार्यक्रम

योजना	रोख निधी कोटी रुपये	अन्नधान्य (लाख टन)	रोजगार निर्मिती दशलक्ष इम दिवस
सहाय्यी योजना	१,८३४	२०.५४	१.४४५
सातवी योजना	२,०३८	३०.१०	१.०८२

११) पंतप्रधानांची ग्रामीण नरीबाताठी खात्री योग्य रोजगार योजना :

Prime Minister Scheme for Assured Employment for the Rural Programme.

२ ऑक्टोबर १९९३ रोजी पंतप्रधान श्री.नरसिंहराव यांनी ग्रामीण नरीबाताठी खात्रीयोग्य रोजगार निर्मितीची नवीन योजना सुरु केली ही योजना देशाच्या निवडक १,७५२ विभागात (मटात) लागू करण्यात आली. हे मट निवडतांना ज्या ठिकाणी पाळवटी प्रदेश आहे डोंगराळ भाग आहे. प्रदर्शनाची शक्यता आहे. अशाच विभागाचा त्यात समावेश करण्यात आलेला आहे. शिवाय तांत्रिक वितरण व्यवस्था कार्यरत आहे. अशा विभागाचा यात समावेश करण्यात आलेला आहे. शेती हंगामाव्यतिरिक्त काळात ज्या शेत म्पुरांना आणि अन्य मिळकतीच्या कामगारांना वेतन रोजगाराची आवश्यकता आहे अशांना खात्री योग्य रोजगार संधी उपलब्ध करून देणे हे शेत क्षेत्रात रोजगार उपलब्ध नसतांना ग्रामीण भागातील १८ ते ३० या पयोगटातील शेत-म्पुरांना खात्रीवर १०० दिवसांचा रोजगार उपलब्ध करून देवून त्यांची आर्थिक स्थिती सुधारणे. ग्रामीण क्षेत्रातील रोजगारातील अनिश्चिततेची यातावरण कमी करणे ही या योजनेची प्रमुख उद्देश्ये आहेत. या योजनेची कार्यवाही पंचायती मार्फत केली जाते. जिल्हा पातळी, मट पातळी व गाव पातळी असे वर्गीकरण करून योजनेची सुरुवात देखरेख चिर्चण आणि मार्गदर्शन जिल्हाधिकारी अथवा ताहात्यक कमिशनर यांच्याकडून केली जाते. या योजनेच्या अंमलबजावणीसाठी करण्यात येणा-या खर्चाचा ८० टक्के हिस्सा केंद्र सरकारने व २० टक्के हिस्सा राज्य सरकारने उपलब्धवाया आहे. केंद्र सरकारकडून डायरेक्ट जिल्हा परिषदाकडे ही मदतीची रक्कम पाठविली जाते. सरकारने १९९२-९४ साठी १,७५२ मट पाळले असून त्यासाठी केंद्र सरकारने १,००० कोटी खर्चाचा हिस्सा उपलब्ध आहे.

१२) महाराष्ट्र रोजगार हमी योजना :

Employment Guarantee Scheme of Maharashtra

रोजगार हमी योजना महाराष्ट्र सरकारने १९७२ मध्ये सुरु केली महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागातील भूमिहीन शेतमजुरांची बेकारी व अर्थबेकारी दूर करण्यासाठी ही योजना सुरु केली. या योजनेच्याद्वारे रोजगाराभिमुख अशी तसेच सिंचन मृदु संधारण वल संधारण रस्ते, नाना बीईईन कॅनास भुविकास पृष्ठातोयन अशा प्रकारची कामे हाती घेतली जातात. या योजनेअंतर्गत हाती घेतली जाणारी कामे सार्वजनिक खात्याकडून पूर्ण केली जातात.

मार्च १९९३ पर्यंत १,२५,०७८ विविध उत्पादक मजूर कामांपैकी ८०,६८४ कामे (७२.८ टक्के) या योजनेत पूर्ण करण्यात आली. मध्यम पाटबंधारे प्रकल्पाची कामे ५२ टक्के तसेच पाटबंधारे-यांची कामे ४० टक्के पूर्ण करण्यात आली. रस्त्यांची कामे मात्र फक्त ३४ टक्के पूर्ण करण्यात आली. या योजनेखाली १९९० अखेर १.८२ लाख कामे पूर्ण करण्यात आली. या वर्षी सुमारे ८.२६ कोटी इतके दिवस काम पुरेत याची व्यवस्था करण्यात आली.

भुविकास मृदु संधारण, वलसिंचन रस्ते, पाटबंधारे यासारख्या स्वस्माचे कामे या योजनेत पूर्ण करण्यात आली.

१३) नेटव रोजगार योजना : N.R.Y.

भारतामध्ये ग्रामीण भागातील गरिबीच्या तुलनेने बहरी भागातील गरिबीचे प्रमाण लक्षणीय आहे या समस्येचा सामना करण्यासाठी व गरिबीचे प्रमाण कमी करण्यासाठी भारत सरकारने अनेक उपाय योजना केलेल्या आहेत. त्यापैकी नेटव रोजगार योजना ही एक आहे.

नेहरू रोजगार योजना ऑक्टोबर १९८९ मध्ये त्या पंतप्रधान राजीव गांधी यांनी सुरु केली. १९८४-८५ च्या निव्वळती नुसार शहरी भागातील ज्या कुटुंबांचे वार्षिक उत्पन्न रुपये ७,३००/- पेक्षा कमी आहे अशा कुटुंबांना या योजनेचा लाभ मिळतो या योजनेच्याद्वारे नागरी भागातील सुशिक्षित बेरोजगार तरुणांना स्वयं रोजगारासाठी व्यावसायिक प्रशिक्षण दिले जाते. त्याच प्रमाणे नागरी भागातील गरिबांना रस्ते बसनिःतरण याची पुरवठा काही स्वयंसेवांच्या नगरी विकास कामांच्या माध्यमातून रोजगार पुरविला जातो. शहरी भागातील गरीब कुटुंबांना शहरी भागात छोटे छोटे व्यवसाय उद्योगधंदे सुरु करण्यासाठी कर्ष पुरवठा केला जातो. या योजने अंतर्गत शहरातील गरिबांना आपले कौशल्य पृथकीकृत करण्यासाठी आणि स्वयं रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करण्यासाठी या योजनेमुळे अर्थ मिळते प्रकल्पाला लागणा-या खर्चाच्या २५ टक्के अर्थ सहाय्य दिले जाते.

स्वयं रोजगार निर्माण करू शकणारे उपक्रम सुरु करण्यात व नागरी विभागातील स्थानिक संस्थांना क्षेत्रात आर्थिक व इतर सामाजिक दृष्ट्या उपयुक्त अशी सार्वजनिक मालमत्ता उभारण्याची कामे हाती घेऊन त्याच्याद्वारे रोजगार उपलब्ध करून देण्याचे काम नेहरू रोजगार योजना मदत करते. नगर परिषद पातळीवर लोक प्रतिनिधीचा सहभाग या कामी अपेक्षित आहे. नेहरू रोजगार योजनेत तीन योजनांचा अंतर्भाव आहे. नागरी अतिव्याहण उद्योग योजना नागरी वेतन रोजगार योजना व नागरी गृह निर्माण व निवारण प्रगती योजना.

नेहरू रोजगार योजनेने आतापर्यंत फार मोठे यश मिळविले आहे. आता पर्यंत ५,३१,००० (पुन १९९४) अति सहान उद्योग उभारण्यात आले असून सुमारे १,०९,००० शहरी गरिबांना प्रशिक्षण देऊन त्यांची कार्य कुशलता वाढविण्यात आली. आतापर्यंत सुमारे ३.५८ कोटी

मनुष्यदिन पेतन रोज़माराची निर्मिती झाली. इ. १२,००० राहत्या घरांची सुधारणा करण्यात आली. अहून आणखी ५,२०,००० घरांच्या योजनेला मंजूरी देण्यात आली आहे.

नागरी अति सहान उद्योग योजनेच्या उद्दिष्टानुसार देखात दुरुस्ती क्षेत्रात तसेच छोट्या उद्योगधंद्यात व उत्पादन क्षेत्रात छोटे व अति सहान उद्योग उभारण्यात येणार आहेत.

नागरी पेतन रोज़मार ही बहरी भागातील मजुरांचा समाजिक व आर्थिक दृष्ट्या उपयुक्त सार्वजनिक मातमत्ता उभारण्यासाठी उपयोग करून घेण्यासाठी तयार करण्यात आली आहे. ही योजना एक साखाडून कमी वस्तीच्या बहरात राबविण्यात येते आहे. समाज केंद्र अल्प खर्चात पाणी पुरवठा सांडपाण्याची व्यवस्था रस्त्यावरील दिवाबत्तीची सोय सार्वजनिक उद्याने व मैदाने इत्यादीच्या उभारणीचे काम या योजनेखाली घेण्यात आले आहे.

नागरी नृहानिर्माण व निवारा प्रगती योजनेचे उद्दिष्ट समाजातील दुर्बल घटकातील व्यक्तींना रोज़मार उपसब्ध करून देण्याचा आहे. अर्थ सहाय्य व कर्ब आणि प्रशिक्षण व पायाभूत साधन ही या योजनेची दोन प्रमुख अंगे आहेत.

१४) बहरी सेवा :

राज्य सरकारने व केंद्र शासित प्रदेशांनी निघडलेल्या विविध बहरांच्या परिसरांतील गरिबांसाठी नागरी मुक्तकृत सेवा ही एक आणखी महत्वपूर्ण सेवा उपसब्ध होईल. या कार्यक्रमान्तर्गत विकास समित्या उभारण्यात येतील. लोकांच्या गरजा विचारात घेऊन त्या पूर्ण करण्यासाठी आवश्यक साहित्य बळकट्याच्या छोट्या योजने व समित्या तयार करतील दहा विकास समित्यांच्या प्रत्येकी एक प्रतिनिधी

असलेवेदि तामुदिक विकास समाज बनतेया विकास कार्यात सहमान
बहुपुन आणाय्यात एक सक्रिय व्यासपीठ म्हणून कार्य करीत.

आतापर्यंत २८० इतरात २२१५ हून अधिक परिसर विकास
समित्या स्थापन आस्था आहेत. त्यात मुख्यतः इतरी भागातील मरीच
मीहलांचा समावेश आहे. या मीहला तुमारे ४१.३७ लक्ष कमी उत्पन्न
नटातील मीहलांचे व मुलांचे प्रतिनिधीत्व करीत आहेत. विकास
समित्यांनी आतापर्यंत २७३७ छोटीया योजना तयार केल्या असून या
योजनाच्या कार्यवाहीत लोकांचा जास्तीत जास्त सहमान आताचा
यासाठी ३५५२ तामुदिक विकास कार्यकर्ते कार्यरत आहेत.

१५) पंतप्रधान रोजगार योजना :

शिक्षित बेकार युवकांना रोजगार निर्माण करून देण्याच्या
उद्देशाने २ ऑक्टोबर १९९२ रोजी पंतप्रधानांच्या रोजगार योजनेचा
प्रारंभ झाला. आठव्या पंचवर्षिक योजना काळात उद्योग सेवा व
व्यवसायात सात लक्ष अति सहान उद्योग उभारून २० लाखहून अधिक
व्यक्तींना काम देण्यात येणार आहे.

१६) वीस लक्षमी कार्यक्रम :

प्रथमतः वीस लक्षमी कार्यक्रम १९७५ मध्ये सुरू करण्यात आला
होता. नियोजनाचा आणि विकासाचा साम लळागाळातील दुर्बल व
मरीचांना बनतेला निमळण्यासाठी स्व. श्रीमती इंदिरा गांधी तत्कासीन
पंतप्रधान यांनी १७ जानेवारी १९८२ रोजी नवीन वीस लक्षमी कार्यक्रम
बाहीर केला. या कार्यक्रमाचे प्रमुख उद्दिष्ट ग्रामीण भागातील मरीच
व दुर्बल बनतेचे जीवनमान सुधारणे व त्यांच्या सामाजिक व आर्थिक
विकासासाठी पायाभूत सोयीनिर्माण करणे हे होते. स्व.श्री.राणीच
गांधी तत्कासीन पंतप्रधान यांनी नवीन वीस लक्षमी कार्यक्रमान्वये केलेल्या

कामाया त्यातून मिळालेल्या अनुभवाया व तातच्या पंचाईत
 योजनेतील उद्दिष्टांचा वारकाईने अन्वयात वरून दिनांक २० ऑगस्ट
 १९८६ रोजी सुधारित पीत कसमी कार्यक्रम बाहीर केला. या
 कार्यक्रमात "पीत कसमी कार्यक्रम १९८६" असे नामाधिकरण वरून दिनांक
 १ एप्रिल १९८७ पासून त्याच्या अंमलबजावणीत सुरवात केली. या
 पीत कसमी कार्यक्रमातील कामे खालील प्रमाणे आहेत.

- १) ग्रामीण दारिद्र्यापेक्षा संघर्ष.
- २) पावसावर अवलंबून असलेल्या शेतीचा विकास.
- ३) विषम इमतेचा सुयोग्य व्यवहार.
- ४) प्रगत शेती अधिक उत्पादन.
- ५) कमीन सुधारणा.
- ६) ग्रामीण मजुरांसाठी विशेष कार्यक्रम.
- ७) पिण्यासाठी स्वच्छ पाणी.
- ८) आदर्श वृद्धे दोन मुले.
- ९) शिक्षण विस्तार.
- १०) अनुसूचित जाती/जमातीच्या न्याय.
- ११) स्त्रीयांना समानता.
- १२) तपेसाठी आरोग्य.
- १३) सुपकांचा नव्या संधी.
- १४) सर्वसामान्यांसाठी गृह निर्माण.
- १५) नसिच्छ वसत्यांची सुधारणा.
- १६) पर्यावरणाची सुरक्षितता.
- १७) ग्राहकांचे हितरक्षण.
- १८) नवीन करणासाठी नवीन बोरणा.
- १९) वेळ्यात उर्जा.
- २०) बंधाबदार प्रजातन.

वरील वीस कमी कार्यक्रमाची संपूर्ण दृष्टी भर अंमलबजावणी करून देणाऱ्या दारिद्र्य व बेकारी कमी करण्याचा प्रयत्न केला जाई. या वीस कमी कार्यक्रमाच्या दारिद्र्य रेषेवरील कामांना रोजगारांच्या संधी उपलब्ध करून देणे त्यांच्या जीवनासाठी सुधारणा करण्याचा प्रयत्न केला जाई.

२.६ : नागरी भागातील गरीब लोकांच्यासाठी स्वरोजगार योजना

S.E.B.U.P. Self Employment Programme for Urban Poor.

समाजाची आधुनिकीकरणाच्या दिशेने पाहता ही अस्ताना बदली करणाऱ्या प्रक्रिया अपरिहार्य आहे. मात्र ही प्रक्रिया आपल्या लोकांत मरिबीच्या रोगाची लक्षणे घेऊन येत असते. भारतामध्ये ग्रामीण भागातील दारिद्र्याच्या तुलनेने शहरी भागातील दारिद्र्याचे प्रमाण लक्षणीय आहे. शहरी भागातील दारिद्र्याच्या समस्येची सामना करित अस्ताना स्वयं रोजगारांना उत्तेजन देणे व शहरातील मरिबींना आवश्यक सेवा सहज व्हा उपलब्ध होतील हे पाहणे आवश्यक आहे.

भारतातील नागरी भागातील दारिद्र्याचे प्रमाण कमी करण्यासाठी व नागरी भागातील गरीब लोकांना स्वयं रोजगारांसाठी आर्थिक मदत करण्यासाठी १ सप्टेंबर १९८६ नागरी भागातील गरीब लोकांच्यासाठी स्वरोजगार योजना S.E.B.U.P. केंद्र सरकारने सुरू केली. ही योजना १०,००० हजार पेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेल्या ठिकाणी किंवा शहरात राबितली जाते. या योजनेमध्ये राष्ट्रीयकृत व्यापारी बँकांकून साम धारकांना ५,००० रुपये पर्यंत कर्जपुरवठा केला जातो व केंद्र सरकारकून कर्ज रकमेच्या २५ टक्के अनुदान दिले जाते. नागरी भागातील ज्या कुटुंबांचे वार्षिक उत्पन्न रुपये ८,००० पर्यंत आहे. किंवा कुटुंबाचे प्रत्येक माहिना रुपये ६०० पर्यंत उत्पन्न आहे अशा कुटुंबातील एकूण व्यक्तींना विनाकारण स्वयं रोजगारासाठी कर्ज पुरवठा केला जातो.

या योजनेमध्ये सामधारकांची निवड आलेल्या अर्जांमधून बरेच्या निवड समित्या मार्फत केली जाते. आणि त्यांची कार्यवाही व कायदे घाटप बरेच्या शाखातून व केंद्रातून केले जाते.

राष्ट्रीयकृत बँकांद्वारे या योजनेमधून संबंधीत शहरात वे ठिरकोळ व्यवसाय घालतात. उदा.पान शीप, बेकरी, ठिराणा मासाचे दुकान, चहा, गाडी, भाजीपाला विक्री, ठिरकोळ कापड विक्री, सायकल दुकान, त्रिपल्ल खरेदी, टेलीफोन व्यवसाय, सुतारकाम, तोहारकाम, ठिरकोळ पुस्तक विक्री, टेअर कटिंग क्लब, अंडी विक्री इत्यादी ताठी वर्षपुरवठा केला जातो.

सांगली जिल्ह्यामध्ये सांगली नगरपालिका इस्लामपूर, मिरज तासगाव, पिटा व आष्टा या नगरपालिकेच्या कार्यक्षेत्रात राष्ट्रीयकृत बँका मार्फत राबोपली नेली आहे. या नगरपालिकेच्या कार्य क्षेत्रातील मरीब सोळांना स्वयं रोजगारासाठी वर्ष पुरवठा केलेला आहे.

संदर्भ :-

1) **Poverty Alivation in India Programmes and Action**

'V.M.Rao-Abdual A212'

2) **Indian Economy : Ishwar C. Dhingra - 1992**

a) **Chapter No. 3 : The Problems of Poverty in India**
Page No. 50 to 63.

b) **Chapter No.10 : 'Problems of Unemployment and Plan'**
Page No.201 to 213.

3) **Indian Economy : Ruber Datt. Sundran**

('Poverty inequality and Planning Process in India')
Page No. 286, 303.

७) भारतीय अर्थव्यवस्थेची संख्यात्मक स्पष्टता (१९९२)

डा. देसाई, डा. बलिराय भालेराव

५) भारतीय अर्थव्यवस्था : डा. देसाई, डा. जोशी

६) उद्योग साधना.

